

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Н. КАРАЗІНА

Луценко Олена Львівна

УДК 159.923: 316.42

СТРАТЕГІЇ ТА МЕХАНІЗМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ
ОСОБИСТОСТІ ДО УМОВ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ В СУСПІЛЬСТВІ

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2006

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Харківському національному університеті імені
В.Н.Каразіна Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор

Лактіонов Олександр Миколайович,

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
декан факультету психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор

Титаренко Тетяна Михайлівна,

Інститут соціальної та політичної психології АПН України,
завідувач лабораторії соціальної психології особистості

кандидат психологічних наук, професор

Моргун Володимир Федорович,

Полтавський державний педагогічний університет
ім.В.Г.Короленка, завідувач кафедри психології

Провідна установа: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України,
лабораторія методології та теорії психології, м. Київ

Захист відбудеться „28” жовтня 2006 р. о 16-й годині на засіданні
спеціалізованої вченої ради Д 64.051.08 Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, пл. Свободи, 6,
ауд. 455 .

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна за адресою:
61077, м. Харків, пл. Свободи, 4.

Автореферат розіслано „26” вересня 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П. Крейдун

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Науковий інтерес до проблеми психологічної адаптації зумовлений низкою обставин. По-перше, її актуальність визначена соціальною ситуацією перехідного періоду в Україні, виразними відзнаками якої є значне зростання кількості та різноманітності соціальних, економічних та політичних змін, відсутність зрозумілої спрямованості цих змін та неможливість або складність отримання усіх різновидів соціальних гарантій та прав людини, що дозволяють їй бути впевненою в можливості задоволення власних потреб, набутти впевненості у завтрашньому дні. За описом перехідного періоду З. Карпенко та В. Мицько: „це посттоталітарний етап розвитку суспільства з невиразними ознаками ринкової економіки, рудиментами соціалістичної системи господарства, декларованими демократичними свободами та недосконалим правовим захистом, плюралістичною ідеологією і розбалансованою системою нормативної регуляції соціальної поведінки” (З. Карпенко, В. Мицько, 2001).

Ця ситуація апріорно є високо адаптогенною, тому вивчення психологічної адаптації є вчасним та невідкладним. О.А. Донченко пише, що учений-аналітик у даний час має рідкісну можливість взяти участь у масовому соціальному експерименті і за допомогою методу включеного спостереження одержати унікальний матеріал про людську природу і людський розум (О.А. Донченко, 1999).

По-друге, під час вивчення літературних джерел з проблеми психологічної адаптації ми помітили деяку неузгодженість існуючих у цій галузі понять, що ускладнює проведення досліджень та подальший розвиток теорії. З цього випливає необхідність чіткого аналізу місця та ролі основних категорій поняттєвого апарату теорії психологічної адаптації.

По-третє, серед існуючих підходів до проблеми психологічної адаптації до умов перехідного пострадянського суспільства відсутні дослідження суттєво важливих чинників процесу адаптації – образу перехідного періоду, цілей та перешкод адаптації, актуальних цінностей, сфер реалізації адаптації та індикаторів її успішності. Саме у межах даного, релевантного заявленій проблемі підходу, ми вважаємо можливим знайти невиявлені адаптаційні стратегії та механізми, пояснити накопичені та описати нові психологічні феномени, що виникають в умовах перехідного періоду у суспільстві.

Крім того, при наявності значної кількості соціологічних та соціально-психологічних досліджень бракує праць, що розв’язують цю проблему на загальнопсихологічному рівні.

Значущість поняття адаптації для психології особистості обґрунтував Г.О. Балл, відзначаючи необхідність його трактування не у вузькому сенсі (як

приспосовування до середовища), а в широкому – як єдності взаємозумовлених протилежно спрямованих процесів зрівноважування суб'єкта із середовищем (Г.О. Балл, 1989).

Актуальним є також продовження досліджень О.М. Лактіонова, який звернув увагу на складність і суперечливість взаємини старого і нового досвіду особистості під час суспільних трансформацій, описав та пояснив низку адаптаційних феноменів (О.М. Лактіонов, 1998).

Подальшому опрацюванню виявлених проблем, накопичених фактів, теоретичних положень та гіпотез з проблеми психологічної адаптації в умовах перехідного періоду присвячене дисертаційне дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є фрагментом НДР №101U002796: “Психологія взаємостосунків політичних лідерів і мас”, 2000-2002 р., та розробляється як складова НДР №101U002796: „Сучасні психологічні феномени масової та індивідуальної свідомості в українському суспільстві”, 2004-2006 р.

Об'єкт дослідження - психологічна адаптація особистості.

Предмет дослідження - стратегії та механізми психологічної адаптації особистості до умов перехідного періоду в суспільстві.

Мета дослідження – психологічний зміст основних стратегій та механізмів психологічної адаптації особистості в перехідний для українського суспільства період.

Завдання дослідження:

1. Вивчити стан розробки проблеми психологічної адаптації особистості, проаналізувати поняттєвий апарат, визначити напрямки власних досліджень.

2. Визначити комплекс стандартизованих тестів для дослідження особистісних рис та рівня адаптованості; розробити оригінальну психодіагностичну методику для вивчення актуальних адаптаційних установок, які відбивають суттєво важливі чинники процесу адаптації до умов перехідного періоду.

3. Провести психодіагностичне обстеження представників різних верств населення.

4. Здійснити якісний і кількісний аналіз найбільш поширених установок, що формуються в процесі адаптації до умов перехідного періоду.

5. Дослідити рівень адаптованості досліджуваних і його зв'язок з установками, особистісними рисами, захисними механізмами, що дозволить визначити психологічні портрети особистостей, які мають різну міру адаптованості.

6. Дослідити особливості адаптації залежно від статі, віку та соціального статусу.

7. Виявити актуальні адаптаційні стратегії; адаптивно-особистісні комплекси, механізми психологічної адаптації суб'єктів перехідного періоду в суспільстві.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є системно-еклектичний підхід (Г. Олпорт) та історико-психологічний напрямок „Психологія адаптацій” (Г. Спенсер, Ф. Гальтон, К. Пірсон, Д. Романес, Л. Морган, Д. Уорд, Ч. Пірс, У. Джеймс, Г. Сельє); сучасні підходи: філософський адаптаційний підхід О.Б. Георгіївського; теоретичні та експериментальні дослідження психічної, психологічної, психофізіологічної та соціально-психологічної адаптації Ю.А. Александровського, Г.О. Балла, Ф.Б. Березіна, Ц.П. Короленко, М.С. Корольчука, О.Г. Маклакова, А.А. Налчаджяна, В.С. Ротенберга і В.В. Аршавського; загальнопсихологічна теорія установки як механізму психічної адаптації Д.Н. Узнадзе; праці з вивчення адаптації в умовах суспільних трансформацій К.О. Абульханової-Славської, Л.І. Анциферової, А.В. Брушлінського, Є. Головахи, О.А. Донченко, О.М. Лактіонова, В.Ф. Моргуна, Н.В. Паніної, О.Г. Солодухової, Т.М. Титаренко; дослідження адаптивної ролі емоційної сфери особистості Е.Л. Носенко, О.П. Саннікової; вивчення адаптації в умовах підвищеної радіації В.І. Розова, Л.Ф. Шестопалової; уявлення про захисні (інтрапсихічні адаптивні) механізми Ф.В. Бассіна, Ф.Б. Березіна, М.А. Мкртчяна, В.Ф. Моргуна, А.А. Налчаджяна та ін.

Методи дослідження

У дослідженні використовувалася авторська проєктивна методика незавершених речень «Актуальні адаптаційні установки» з метою виявлення установок досліджуваних щодо значущих чинників процесу адаптації до умов перехідного періоду. Психометрична вірогідність методики перевірялась методами факторно-дисперсійної надійності та конвергентної валідності. Обробка даних здійснювалася за допомогою частотного та контент-аналізу, а також шляхом переведення у рангову шкалу для подальшої кількісної обробки. Контент-аналіз установок дозволив виявити загальні характеристики адаптованості суспільства та деякі адаптаційні механізми.

Рівень і специфіка адаптованості вимірювались за допомогою Багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» О.Г. Маклакова. Перший рівень цього тесту дає також інформацію за базовими шкалами СМІЛ, що використовувалося нами для встановлення виразності особистісних симптомокомплексів Нs, D, Ну тощо та відповідних захисних механізмів. Для вивчення рис особистості застосовувався опитувальник «Шістнадцять особистісних факторів» Р. Кеттелла.

Визначення психологічних портретів суб'єктів дослідження здійснювалося через поділ вибірки на три групи (висока, середня та низька) залежно від рівня адаптованості та порівняння середньогрупових профілів

тестових показників у групах. Для перевірки значущості розбіжностей були застосовані методи параметричного і непараметричного дисперсійного аналізу, критерії Стюдента та Колмогорова-Смірнова.

Факторний аналіз кількісних показників установок дав змогу виявити стратегії адаптації до умов перехідного періоду. Загальний факторний аналіз установок, особистісних рис та симптомокомплексів СМІЛ дозволив виявити адаптивно-особистісні комплекси.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що вперше:

- визначено суттєво важливі чинники процесу адаптації до умов перехідного періоду;
- виявлено та проаналізовано основний спектр адаптаційних установок особистості в умовах перехідного періоду в суспільстві;
- виявлено зниження моральної нормативності, що грає роль алопсихічного адаптаційного механізму в перехідному періоді;
- описано деякі психологічні захисні механізми, що набули актуальності та виявили себе в установках і за допомогою яких здійснюється інтрапсихічна адаптація в ситуації змін, насамперед, багатофункціональний механізм „погіршення”;
- доведено дезадаптивну роль взяття на себе відповідальності за невдачі в процесі адаптації (інтернальність), що є адаптаційним захисним механізмом у ситуації суспільних трансформацій;
- визначено специфічні для перехідного періоду адаптивні стратегії та адаптивно-особистісні комплекси, що формуються у процесі взаємодії установок людини та її особистісних якостей.

Теоретичне значення роботи полягає у систематизації поняттєвого апарату теорії психологічної адаптації, виявленні та поясненні адаптаційних феноменів сучасності. Опис нових адаптаційних стратегій, механізмів, адаптивно-особистісних комплексів збагачує систему знань загальної психології і психології особистості з проблеми психологічної адаптації. Результати роботи є одночасно внеском у вивчення близьких наукових проблем, наприклад, психологічного стресу, соціального мислення, життєвого шляху і життєвих стратегій особистості, професійної адаптації, проблем економічної психології.

Практичне значення результатів дослідження:

1. Отримано дані про характеристики сучасного адаптаційного процесу (стан адаптованості суспільства, поширені установки, захисні механізми, адаптаційні стратегії, механізми та адаптивно-особистісні комплекси), які можуть знайти використання у психологічному консультуванні, корекції, реабілітаційній роботі з дезадаптованими особистостями (безробітними,

соціально-незахищеними, біженцями, клієнтами психологічних консультацій тощо);

2. Результати дослідження можуть бути використані при викладанні дисциплін «Загальна психологія», «Експериментальна психологія», «Психодіагностика», «Психологія праці й організаційна психологія», «Соціальна психологія», «Диференціальна психологія», «Вікова психологія».

3. Розроблена методика «Актуальні адаптаційні установки» може використовуватися для вивчення психологічної адаптації особистості в ході подальших історичних змін.

Особистий внесок здобувача: у співавторстві з науковим керівником здобувачем опубліковано одну працю, де персональний внесок здобувача складає 50% обсягу, зокрема глави „Сучасні проблеми психодіагностики”, „Класифікація тестів”, „Надійність тесту”, „Валідність. Очевидна валідність”, „Тести особистості”, „Діагностика психологічної адаптації особистості”.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечена всебічним теоретичним аналізом проблеми, використанням надійних та валідних методів, адекватних меті й завданням дослідження, достатньою репрезентативністю вибірки, проведенням якісного та кількісного аналізу отриманих результатів.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були представлені й обговорені на засіданнях кафедри прикладної психології факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, на симпозіумі «Методологічні основи і прикладні проблеми політичної психології» у рамках II з'їзду Товариства психологів України (м. Київ, 1996), на IV Харківських міжнародних психологічних читаннях „Психологія в сучасному вимірі: теорія і практика” (м. Харків, 2002), на міжнародній науково-практичній конференції молодих учених „Психологія сучасності: наука і практика” (м. Одеса, 2003), на VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість» (м. Київ, 2004), на VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Наука й освіта '2005» (м. Дніпропетровськ, 2005).

Публікації. Основний зміст роботи відбито у 11 публікаціях, 5 з яких опубліковано у фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація викладена на 190 сторінках друкованого тексту і складається з вступу, п'яти розділів, висновків і додатків, містить 42 таблиці і 14 графіків. Список літератури містить 227 джерел, з них 14 іноземною мовою.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, розкрито методологічну основу і методи дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення, показано міру апробації і характер публікацій, що охоплюють основні результати дисертаційного дослідження.

У першому розділі «Історія вивчення проблеми психологічної адаптації особистості» приділено увагу стану розробки проблеми психологічної адаптації особистості у дослідженнях вітчизняних і зарубіжних психологів, а також психологічної адаптації особистості в умовах перехідного періоду в суспільстві. Проаналізовано існуючі теоретичні підходи і класифікації, вироблено особистий погляд на процес психологічної адаптації в цілому і на особливості його перебігу в умовах сучасного історичного періоду в Україні.

Найбільш універсальним ми вважаємо визначення психологічної адаптації, сформульоване Ф.Б. Березіним (Ф.Б. Березін, 1988), який розуміє її як процес встановлення оптимальної відповідності особистості і навколишнього середовища в ході здійснення властивої людині діяльності, що дозволяє індивідуумові задовольняти актуальні потреби і реалізовувати зв'язані з ними значущі цілі (при збереженні психічного і фізичного здоров'я), забезпечуючи водночас відповідність психічної діяльності людини, її поведінки вимогам середовища.

Можна вважати доведеним той факт (Ф.Б. Березін, А.А. Налчаджян, Ц.П. Короленко та ін.), що адаптаційний процес є двояко спрямованим. Перший напрямок – алопсихічна адаптація, яка супроводжується ліквідацією адаптогенної ситуації та здійснюється через вихід з ситуації (еміграція, розлучення, звільнення) або через вплив на ситуацію та реконструювання її (перенавчання, пошукова активність, незахисні адаптивні стратегії тощо). Другий напрямок – інтрапсихічна адаптація, яка супроводжується збереженням адаптогенної ситуації при зміні ставлення до неї – через використання психологічних захисних механізмів.

Ми дійшли висновку, що категорія психологічної адаптації вимагає цілісного підходу до її вивчення, а саме, розуміння гомеостатичних, гедоністських, прагматичних і «самореалізаційних» її аспектів як взаємозалежних цілей адаптаційного процесу, а не як взаємовиключних типів адаптації.

На нашу думку поняття „неадаптивної активності” за В.А. Петровським (1992) є таким, що порушує логічність поняттєвого апарату теорії

психологічної адаптації та недоцільним для використання в цьому сенсі (що також співпадає з думкою інших дослідників – Г.О. Балл, 1989). Неадаптивна активність, з нашої точки зору, є синонімом дезадаптивної активності. Ми пропонуємо у цьому сенсі вживання іншого терміну В.А. Петровського - „наднормативна активність” або за А.А. Налчаджяном „інновативна” чи „нонконформістська” адаптація.

Першочерговими психологічними чинниками, що відіграють важливу роль у процесі адаптації, вважаються: активність (О.М. Бондаренко, 2004, Л.А. Китаєв-Смик, 1983, В.С. Ротенберг, В.В. Аршавський, 1984), інтернальність (Л.І. Анциферова, 1994, К. Муздибаєв, 2000, Дж. Роттер, 1973, Т.М. Титаренко, 2003) і здатність до рефлексії (осмислення того, що відбувається, проблематизація, активізація інтелекту, розвиток емоційного інтелекту) (Ю.А. Александровський, 1976, О.О. Бодальов, 2002, О.А. Донченко, 1999, Мілославова, 1973, В.Ф. Моргун, 2005, К. Муздибаєв, 2000, А.А. Налчаджян, 1988, Е.Л. Носенко, 2004). Це було покладено нами в основу формування кількісних еквівалентів при аналізі відповідей на незакінчені речення оригінальної методики «Актуальні адаптаційні установки».

У результаті аналізу літературних джерел виявлено, що на сьогоднішній день вимагають експериментального вивчення наступні важливі складові системи психологічної адаптації: установки різних рівнів, захисні механізми, адаптаційні стратегії, механізми та їх комплекси, особистісні якості людей різного ступеня адаптованості.

В другому розділі «Методи дослідження проблеми» описано процедуру вибору релевантних досліджуваних проблемі психодіагностичних методик - опитувальника «Шістнадцять особистісних факторів» Р. Кеттелла і Багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» О.Г. Маклакова. Висвітлено процедуру розробки авторської проективної методики: «Актуальні адаптаційні установки», яка відбиває суттєво важливі чинники процесу адаптації до перехідного періоду (ПП) у суспільстві. Вона містить наступні блоки незакінчених речень: 1) уявлення про ПП (або «Образ ПП»); 2) чинники, необхідні для адаптації до ПП (або «Цілі адаптації»); 3) чинники, що ускладнюють адаптацію до ПП (або «Перешкоди адаптації»); 4) ставлення до роботи в ПП; 5) ставлення до бізнесу; 6) ставлення до політики в ПП; 7) задоволеність потреб; 8) соціальні відносини; 9) актуальні цінності.

Запропонований для цієї методики перехід від якісних до кількісних результатів здійснюється через введення 5-бальної рангової шкали за критерієм наявності у відповідях індикаторів активності-інтернальності-рефлексії (що свідчить про високу адаптацію) або пасивності-екстернальності-стереотипії (низька адаптація).

Обґрунтовано психометричну вірогідність нової методики.

У третьому розділі «Психологічна адаптація особистості у формі установок» описано результати психодіагностичного обстеження вибірки з 393 дорослих громадян України (мешканців Харківської, Черкаської областей та міста Феодосії, різного статевого, вікового і професійного складу) за допомогою проективної методики «Актуальні адаптаційні установки».

Спочатку ми здійснили якісний аналіз відповідей шляхом групування установок, що повторювалися, і підрахунку частоти згадування кожної з установок у відповідях на стимульні ситуації. Подальший аналіз зумовлений виявленням тих тем, які частіше за все зустрічалися у відповідях досліджуваних, що були проінтерпретовані нами як прояв генералізованих установок. Список «тем» складено з таблиць частот окремих установок. Контент-аналіз відповідей здійснювався за 72 категоріями – генералізованими установками.

У ході аналізу було виявлено, що в системі установочої адаптації домінує негативно забарвлене тло (підрахунок відсотків негативних, позитивних і нейтральних відповідей).

Адаптивно затребуваними якостями люди вважають аморальність і асоціальність поведінки (хитрість, спритність, підлість, нечесність), високий інтелект, освіту, напористість, енергійність, працездатність, наявність соціальної підтримки і матеріальних ресурсів.

Разом з тим виявлялися установки невдоволення владою, ситуацією, суспільством і собою. Навмисно погіршене ставлення проінтерпретоване як прояв захисного механізму «погіршення», що виконує чотири адаптивні функції: 1) підготовки до гіршого, 2) зняття відповідальності, 3) спрощення дійсності та 4) відступу на вихідні позиції, символічного спуску до нижчої точки (психологічний відпочинок).

Спостерігається страх майбутнього, дезорієнтація, труднощі формування і збереження самоідентичності, самореалізації, що свідчить про зниження можливостей системи адаптації (стан адаптаційної втоми), яке, за даними Березіна, може наступати тоді, коли адаптогенна ситуація перевищує десять років (Ф.Б. Березін, 1988).

Ставлення до роботи демонструє її високу значущість, а до бізнесу – поверхово-негативне ставлення, за яким приховане позитивне по механізму формування реакції (через складність його впровадження за нинішніх умов).

Виявлена негативна установка до соціуму: «усі стали дурними, навколо стільки ідіотів і т.п.» свідчить про нераціональність, нелогічність поведінки людей, що спостерігається у перехідний період. Ця ірраціональність є, виходячи з положень теорії адаптації, наслідком перенапруги системи

адаптації, ослаблення адаптаційного бар'єру (Ц.П. Короленко, 1979, Ю.О. Александровський, 1976).

За допомогою факторизації кількісних еквівалентів відповідей досліджуваних за методикою „Актуальні адаптаційні установки” отримано 7 факторів. Факторний аналіз виконувався методом головних компонент із варімакс-обертанням. Для інтерпретації було залишено 7 факторів за критерієм «кам'янистого осипу» Р. Кеттелла, що пояснюють 39 % дисперсії. Надійність факторного рішення була перевірена шляхом поділу вибірки навпіл.

Отримані фактори відбивають сім парних (полярних) стратегій адаптації, що є комбінаціями взаємозалежних установок стосовно головних чинників адаптаційного процесу у перехідний період – образу ПП, цілей та перешкод адаптації, задоволення потреб, взаємодії з соціальним оточенням, актуальних цінностей та сфер реалізації усіх цих психологічних утворень – праці, бізнесу, політики.

Як відомо, стратегію розуміють як загальну керівну лінію, установки, які спрямовані на досягнення кінцевих цілей у певній діяльності (В.В. Лопатін, Л.Є. Лопатіна, 2004).

Ці стратегії, що мають на меті адаптацію до умов перехідного періоду, названі нами: 1) «Адаптація через роботу і бізнес» - «Деадаптація при неприйнятті професійно-підприємницької активності», 2) «Цілеспрямованість» - «Виправдання своєї пасивності», 3) «Впевненість і розуміння в професійній і соціальній сфері» - «Невпевненість і нерозуміння в професійній і соціальній сфері», 4) «Оптимізм ціною неприйняття бізнесу» - «Успіх у бізнесі ціною негативізму до ситуації», 5) «Тривога і нерозуміння» - «Сміливість і розуміння», 6) «Адаптація через політичну активність» - «Політичний і особистісний негативізм», 7) «Труднощі самореалізації» - «Прагматизм».

У четвертому розділі „Психологічні портрети особистостей різного рівня адаптованості” здійснено розподіл досліджуваних за рівнем Особистісного адаптаційного потенціалу (ОАП), що відбиває в тесті О.Г. Маклакова успішність їх адаптації. Для аналізу використовувались дані за вибіркою з 225 осіб, які були одержані у ході тестування за трьома методиками.

Виявлено, що перша група за ОАП (високо адаптовані досліджувані) складає 3,5% опитуваних, друга група за ОАП (середньо адаптовані досліджувані) – 26,5% і третя група (низько адаптовані досліджувані) – 70,0% вибірки.

З метою вивчення прояву суттєво-важливих чинників процесу адаптації в групах залежно від адаптованості за ОАП нами були побудовані усереднені за групами адаптації профілі блоків незавершених речень (див. рис. 1).

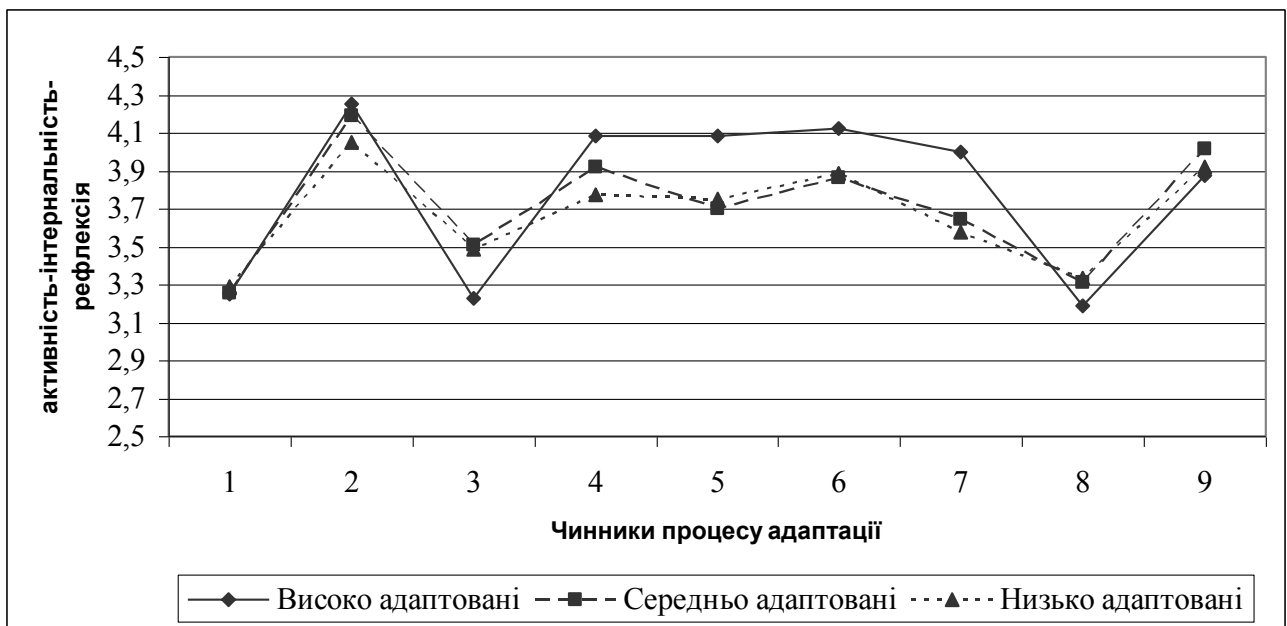

Рис. 1. Усереднені профілі установчої адаптації в групах з різним рівнем особистісного адаптаційного потенціалу

Порівняння міри виразності в блоках незакінчених речень тріади «активність-інтернальність-рефлексія» у групах з різним особистісним адаптаційним потенціалом дало змогу зробити висновок про те, що інтернальність є дезадаптивною в сучасних проблемних сферах життя. Тобто прояв інтернальності, активності та рефлексії знижується у відповідях на речення 3-го блоку „Перешкоди адаптації” („Я боюсь того, що теперішні зміни...”, „Гадаю, що у теперішній ситуації я не зможу...”, „Мені перешкоджає на нинішньому етапі життя...”, „Зараз я не впевнений...”, „Я не розумію, чому у наш час...”, „В наш час дуже важко...”). Більш оптимальною й ощадливою стратегією є зменшення концентрації уваги на складних проблемах, їх інтерпретації як детермінованих ззовні (від ситуації або інших людей), відходу від них у сфери формування цілей, активності в роботі, бізнесі, політиці, задоволенні актуальних потреб. Соціальні відносини і цінності також не є для групи високо адаптованих осіб предметом спеціального осмислення або активності. Вони сприймаються як «нормальні, гарні» відносини й «вічні» цінності родини та самого життя.

Аналогічна процедура була застосована для аналізу результатів за опитувальником Р. Кеттелла (див. рис. 2).

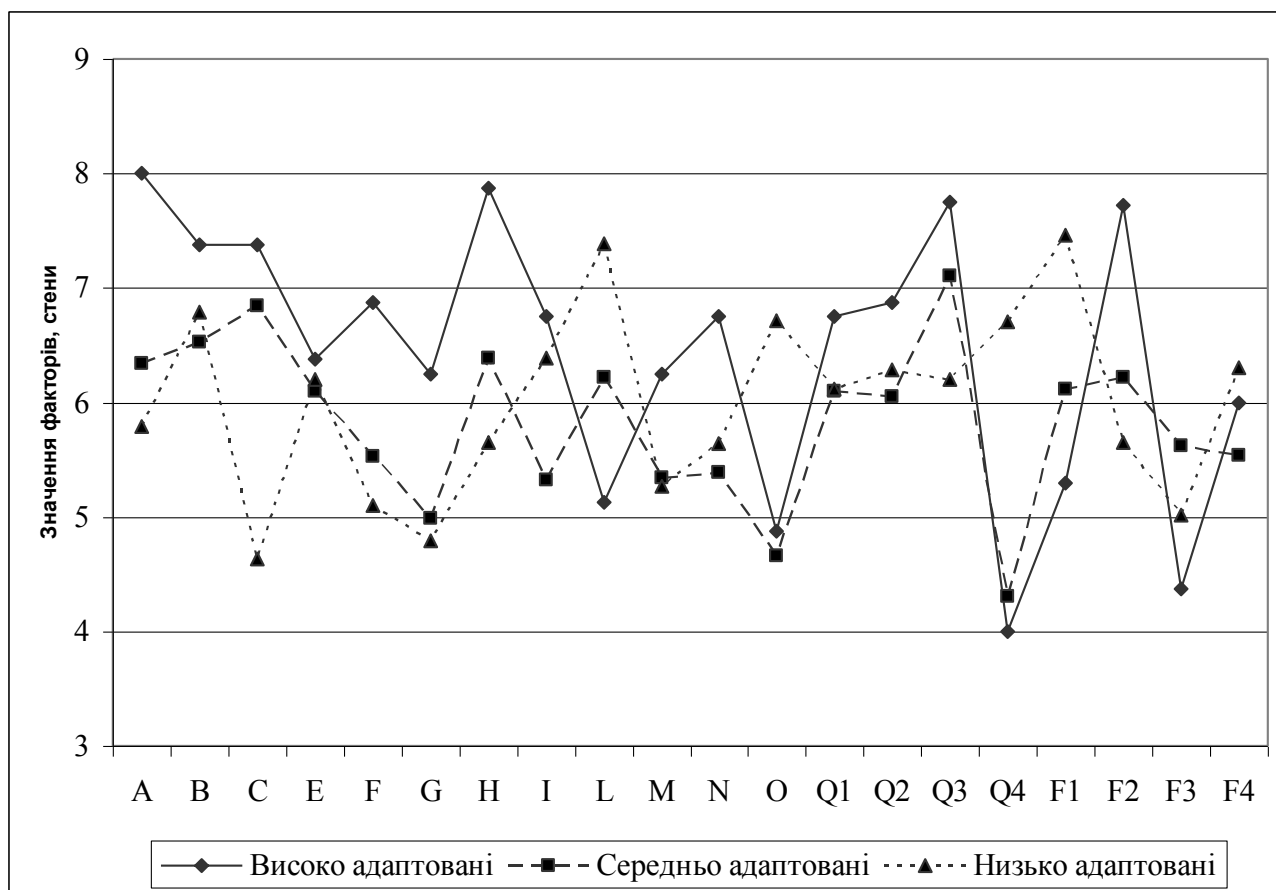

Рис. 2. Усереднений профіль рис особистості за Р. Кеттеллом в групах з різним ОАП

Аналіз середньогрупових профілів виразності рис особистості за Кеттеллом дав змогу довести, що група досліджуваних з високим рівнем адаптації характеризується відкритістю (А), інтелектуальністю (В), емоційною стійкістю (С), соціальною сміливістю (Н), високим самоконтролем поведінки (Q3), та екстраверсією (F2). Контрастна група досліджуваних з низьким рівнем адаптації має риси емоційної нестійкості (С), високої сумлінності (G), підозрілості (L), почуття провини (O), напруги, фрустрованості (Q4) та тривожності (F1).

Портрет досліджуваних з середнім рівнем адаптації, це – трохи більше виражені, ніж в інших групах суворість, жорстокість (I), конформізм, залежність від групи (Q2), решта рис розташовані між показниками контрастних груп, тобто мають середню виразність або незначущі розбіжності.

Далі аналогічна процедура була застосована для аналізу результатів за тестом БОО «Адаптивність» (див. рис. 3).

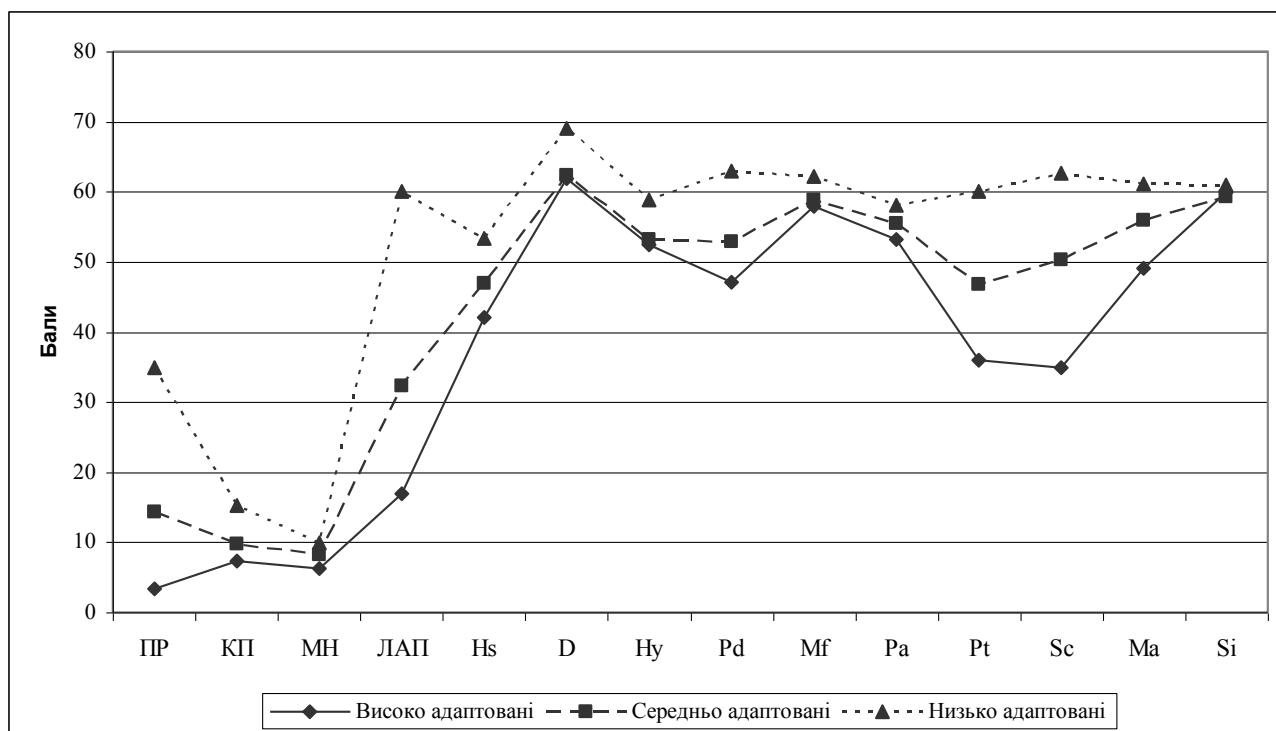

Рис. 3. Усереднені профілі за БОО „Адаптивність” в групах з різним ОАП

Шкали БОО „Адаптивність” мають негативну спрямованість ключа, тобто, чим вищі показники за тестом, тим нижчі показники поведінкової регуляції (ПР), комунікативного потенціалу (КП), моральної нормативності (МН) та особистісного адаптаційного потенціалу (ОАП). Профіль за першими чотирма шкалами за групами адаптації вказує на те, що найбільшою мірою на дезадаптованість впливає змінна ПР, що доводить найбільш дезадаптуючу роль слабкої поведінкової регуляції та нервово-психічної стійкості (повне розшифрування шкали ПР).

За базовими шкалами СМІЛ найнижчий показник в усіх групах зафіксований за шкалою іпохондрії (Hs – нижче середнього в 1-й і 2-й групах, близький до середнього в 3-й групі), що свідчить про неактуальність використання механізму соматизації тривоги у перехідний період. Неадаптивна зараз соматизація психологічних проблем пояснюється дуже високою вартістю та складністю отримання медичного обслуговування, необхідністю безперервно працювати, щоб не бути звільненим, поширеністю праці одночасно у двох і більше місцях з метою підвищення доходу. Як відомо, під час війн та стихійних лих спостерігається зниження захворюваності соматичними хворобами при відсутності побутового комфорту, якісного харчування та медичного обслуговування (В.Г. Волович, 1996). На початку перебудови (1992-93 р.) також зафіксовано значне зменшення кількості пацієнтів стаціонарів та поліклінік (А.В. Абрамов, 2002).

Профіль далі демонструє високий показник шкали депресії (D), властивий всім групам, але особливо групі середньої і низької (>69 Т-балов) адаптації, що є базисом виявлених песимістичних установок. Підйом профілю за шкалою психопатії (Pd > одного стандартного відхилення) в найбільш численній групі є основою агресивних установок та оцінок соціального оточення як «злих, грубих, жорстоких». Підвищення в цій групі профілю за шкалою шизофренії (Sc) пояснює установку «люди стали відчуженими, байдужими». Ці явища зумовлюють поширеність феномену «Загального негативного зсуву», описаного раніше О.М. Лактіоновим (О.М. Лактіонов, 1998).

Поширеність негативних установок і захисних механізмів знецінювання потреб (D), розрядки напруги в безпосередній поведінці (Pd) і концептуалізації (Sc), а також проявів нерациональної поведінки людей під час перехідного періоду свідчить про напруженість адаптаційної системи, ослаблення адаптаційного бар'єру й адаптаційну стомленість значної частини населення.

Високий показник в групі низької адаптації (>60 Т-балов) зафіксований за шкалою гіпоманії (Ma), що пояснюється дезадаптивною роллю високих енергетичних затрат: високо адаптовані схильні економити енергію проти підвищеної („маніакальної”) активності погано адаптованих. Дезадаптивну функцію несе відповідний захисний механізм заперечення проблем.

Далі в цьому розділі було здійснено аналогічний аналіз особливостей адаптації груп чоловіків і жінок, груп молодих, зрілих і літніх досліджуваних, груп з вищою, незакінченою вищою, середньою спеціальною/технічною і середньою освітою, семи груп зайнятості (утриманців, пенсіонерів, бюджетників, тих, хто не має постійного місця роботи та тільки підробляє, комерційних працівників, бізнесменів і сумісників (тих, хто працює більше, ніж на одній роботі)) і двох груп залежно від матеріальної забезпеченості.

Аналіз впливу статевих та вікових особливостей виявив кращу адаптованість осіб чоловічої статі і молодшого віку. Аналіз статусних характеристик показав, що краще адаптуються люди з вищою і незакінченою вищою освітою та з високими доходами. Серед соціальних страт краще за інших адаптуються підприємці, навпаки сумісники й пенсіонери мають найбільші труднощі в адаптації.

Крім того, у ході вивчення профілів БОО «Адаптивність», а саме, показника моральної нормативності, виявлено його значуще зниження майже в усіх групах, що мають більш високий рівень адаптованості (у чоловіків, у молодому віці, у комерційних працівників і підприємців, у заможних людей), що свідчить про адаптивну функцію цього процесу. Цей постулат підтверджується виявленою при якісному аналізі відповідей на незакінчені речення установкою, що виражає потребу самому стати морально-ненормативним – хитрим, вивертким, нечесним. Це явище ми вважаємо

механізмом алопсихічної адаптації, бо зменшення моральних, етичних обмежень розширює поведінковий діапазон особистості з метою адаптації у суспільстві з недосконалим правовим захистом та слабкими соціальними гарантіями під час перехідних процесів у державі.

У п'ятому розділі «Адаптивно-особистісні комплекси» описано процедуру пошуку зв'язку між актуальними установками та особистісними якостями людини, яка є суб'єктом перехідного суспільства. Для цього застосовувався факторний аналіз щодо даних усіх трьох методик (вибірка з 225 досліджуваних). Це дозволило виявити сім захисних, незахисних і змішаних адаптивно-особистісних комплексів.

Під адаптивно-особистісними комплексами ми розуміємо взаємопов'язані виявлення актуальних адаптаційних установок, захисних або незахисних механізмів адаптації та особистісних рис, які утворюють відносно стабільний патерн, що використовується особистістю у процесі адаптації до умов перехідного періоду.

Фактори були проінтерпретовані як наступні адаптивно-особистісні комплекси: 1) «екстраверсія й орієнтація на бізнес» (незахисний адаптивний комплекс), 2) «професійно-особистісна дезадаптація і максимальний захист» (захисний адаптивний комплекс), 3) «тривожна слабкість і страх бізнесу» (захисний адаптивний комплекс), 4) «дезадаптуюча інтернальність у проблемних областях життя» (змішаний адаптивний комплекс), 5) «інтелектуальність як відкритість бізнесові при пасивності щодо власних цілей» (незахисний адаптивний комплекс), 6) «професійні й особисті труднощі при надмірній старанності в роботі» (незахисний адаптивний комплекс), 7) «симпатії до бізнесу, але обережність у професійній і міжособистісній сферах» (незахисний адаптивний комплекс).

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено теоретичний аналіз проблеми психологічної адаптації особистості до умов перехідного періоду в суспільстві та проведено емпіричне дослідження адаптаційних установок, стратегій та механізмів.

На підставі результатів дослідження можна зробити такі висновки:

1. Серед відомих розв'язань проблеми психологічної адаптації до умов перехідного періоду в суспільстві бракує досліджень суттєво важливих чинників процесу адаптації особистості до умов цієї ситуації – образу перехідного періоду, цілей та перешкод адаптації, актуальних цінностей, сфер реалізації адаптації та індикаторів її успішності.

2. Категорія психологічної адаптації вимагає цілісного підходу при її вивченні, а саме, розуміння гомеостатичних, гедоністичних, прагматичних і

самореалізаційних її аспектів як взаємозалежних цілей адаптаційного процесу, а не як взаємовиключних типів адаптації. Поняття неадаптивної активності слід вживати як синонім дезадаптивної активності; проте, щодо опису героїчної, надбудованої, надоптимальної діяльності найбільш адекватними є терміни наднормативної активності, а також інноваційної, нонконформістської адаптації.

3. Нині 70% громадян українського суспільства кваліфікуються як низько адаптовані, система їх психологічної адаптації знаходиться у стані адаптаційної втоми. Лише 30% дорослих українців можуть вважатися середньо чи високо адаптованими.

4. Зниження моральної нормативності особистості є загальним алопсихічним адаптивним механізмом у ситуації законодавчої розбалансованості перехідного періоду. Його адаптивна функція зумовлена розширенням поведінкового діапазону особистості.

5. Підвищення ролі екстернальної установки у суб'єктивній сфері подолання перешкод виступає у якості загального інтрапсихічного захисного механізму адаптації; навпаки, узяття на себе відповідальності (інтернальність) за проблеми, породжувані невідповідними окремій особистості змінами перехідного періоду, погіршує адаптованість через стресогенність такої установки.

6. Виявлено новий захисний механізм інтрапсихічної адаптації засобом погіршення: під його дією оцінка себе, соціального оточення і ситуації стає заниженою. Механізм погіршення виконує функції підготовки до гіршого, спрощення життєвих інтерпретацій, ослаблення соціальної відповідальності й створення умов психологічного відпочинку.

7. Психологічний портрет успішно адаптованих особистостей містить риси відкритості, інтелектуальності, емоційної стійкості, соціальної сміливості, високого самоконтролю поведінки та екстраверсії. Контрастна група низької адаптації має риси емоційної нестійкості, високої сумлінності, підозрілості, почуття провини, напруги, фрустрованості, тривожності. Низько адаптованим суб'єктам також властиві захисні механізми знецінювання потреб, розрядження напруги у безпосередній поведінці, концептуалізації та заперечення.

8. Аналіз впливу статеві-вікових особливостей виявив кращу адаптованість осіб чоловічої статі і більш молодого віку. Аналіз статусних характеристик показав, що краще адаптовані люди з вищою і незакінченою вищою освітою і з більш високими доходами. Серед соціальних страт краще за всіх адаптованими виявилися підприємці, найгірше - сумісники та пенсіонери.

9. На сьогоднішній день найбільш характерними для перехідного суспільства виявилась низка парних (полярних) стратегій адаптації, що являють собою комбінації взаємозалежних установок щодо суттєво-важливих чинників

процесу зрівноваження суб'єкта з середовищем у перехідний період. Зафіксована також низка адаптивно-особистісних комплексів, які інтегрують у собі установки, адаптаційні механізми та особистісні якості суб'єктів суспільного транзитивного періоду.

Перспективами дослідження є: 1) продовження психодіагностичного обстеження населення України за тією ж програмою для вивчення динаміки психологічної адаптації впродовж подальших соціально-економічних змін; 2) удосконалення кількісної шкали авторської методики для підвищення її диференційної здатності; 3) застосування щодо результатів досліджень сучасної методології еволюційної психології (D. Buss, R.K. Bolles, L. Cosmides, D.C. Dannett, S. Pinker, R. Shepard, D.P. Schmitt, J. Tooby та ін.) для виявлення зв'язку між стратегіями та механізмами адаптації в умовах перехідного періоду та універсальними законами адаптації людини за мільйони років існування у нашому всесвіті.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Лактионов А.Н., Луценко Е.Л. Основы психодиагностики, психометрии и тестологии: Учебно-методическое пособие. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. – 64 с.
2. Луценко Е.Л. Современное философское осмысление проблемы переходности в истории // Вестник Харьк. гос. ун-та. Серия: Философия. – 1997. - № 394. – С. 92-94.
3. Луценко Е.Л. Анализ проблемы психологической адаптации личности в условиях переходного периода // Вісник Харк. нац. ун-ту. Серія: Психологія. – 1999. - № 452. – С. 95-97.
4. Луценко Е.Л. Проекция как защитный механизм адаптации личности в ситуации переходного периода // Вісник Харк. нац. ун-ту. Серія: Психологія. – 2002. - №550. Ч. 2. – С. 176-177.
5. Луценко Е.Л. Изучение психологической адаптации к переходному периоду с помощью модифицированной методики „Незавершенных предложений” // Вісник Харк. нац. ун-ту. Серія: Психологія. - 2002. - №576. Ч. 2. – С. 123-128.
6. Луценко О.Л. Диференційний аналіз настанов особистості як механізму адаптації в перехідний період // Вісник Харк. нац. ун-ту. Серія: Психологія. - 2003. - №599. – С. 200-203.
7. Луценко Е.Л. Влияние личностного адаптационного потенциала, половозрастных и статусных отличий на адаптацию в переходном периоде // Вісник Харк. нац. ун-ту. Серія: Психологія. - 2004. - № 617. – С. 131-137.
8. Луценко Е.Л. Некоторые психологические причины политической пассивности электората // Проблеми та перспективи розвитку психології в

Україні: Матеріали II з'їзду Товариства психологів України. Т. 6. – К., 1996. – С. 99-101.

9. Луценко О.Л. Психодіагностичні засоби дослідження психологічної адаптації особистості в перехідний період // Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції „Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість”. – К.: Вид. Європейського ун-ту, 2004. – С. 111-114.

10. Луценко О.Л. Механізми психологічної адаптації особистості в перехідному періоді // Тези Міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців „Психологія сучасності: наука і практика”. Ч. II. – Одеса, 2004. – С. 35-36.

11. Луценко Е.Л. Психологическая адаптация личности в переходном периоде в форме установок, защитных механизмов и адаптационных стратегий // VIII Міжнародна науково-практична конференція „Наука й освіта '2005”. – Дніпропетровськ: Наука й освіта, 2005. – Т. 51: Психологія. – С. 20-22.

АНОТАЦІЯ

Луценко О.Л. Стратегії та механізми психологічної адаптації особистості до умов перехідного періоду в суспільстві. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2006.

Дисертаційне дослідження присвячене аналізу змісту основних стратегій та механізмів психологічної адаптації особистості в перехідний для українського суспільства період.

У результаті психодіагностичного обстеження вибірки з 393 досліджуваних було виявлено основний спектр установок, актуалізованих в умовах перехідного періоду. Виявилось, що у суб'єктів транзитивного періоду переважають установки негативного характеру; спостерігається підвищення шизоїдної, психопатичної і депресивної симптоматики. Помічено ознаки нерациональної поведінки, що свідчить про напругу і втому системи адаптації. Зниження моральної нормативності особистості виконує функцію алопсихічного адаптивного механізму у ситуації законодавчої розбалансованості перехідного періоду через розширення діапазону поведінки.

Виявлено захисний механізм «погіршення»: під його дією оцінка себе, соціального оточення і ситуації виявляється заниженою. Він сприяє підготовці до гіршого, спрощенню сприйняття життя, звільненню від соціальної відповідальності та психологічному відпочинку від напруги в умовах перехідного періоду.

Доведено, що психологічна властивість екстернальності грає роль захисного інтрапсихічного адаптаційного механізму у проблемних областях транзитивної ситуації в суспільстві.

Виявлена низка установчих стратегій адаптації та адаптивно-особистісних комплексів.

Ключові слова: психологічна адаптація, адаптаційні стратегії, механізми і комплекси, перехідний період у суспільстві, установки, моральна нормативність, захисні механізми, інтернальність, активність, рефлексія.

АННОТАЦИЯ

Луценко Е.Л. Стратегии и механизмы психологической адаптации личности к условиям переходного периода в обществе. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, Харьков, 2006.

Диссертация содержит теоретическое и экспериментальное исследование механизмов и стратегий психологической адаптации личности в условиях переходного общества. При изучении литературных источников основной акцент был сделан на выяснение базовых закономерностей адаптационного процесса, существенных характеристик ситуации переходного периода в Украине, систематизации понятийного аппарата по исследуемой проблеме.

Выявлено, что среди известных решений проблемы психологической адаптации к условиям переходного периода в обществе недостает определенных и исследованных существенно важных факторов процесса адаптации личности к условиям этой ситуации – образа переходного периода, целей и препятствий адаптации, актуальных ценностей, сфер реализации адаптации и индикаторов ее успешности.

Автор отмечает, что категория психологической адаптации требует целостного подхода при ее изучении, а именно, понимания гомеостатических, гедонистических, прагматических и самореализационных ее аспектов как взаимозависимых целей адаптационного процесса, а не взаимоисключающих типов адаптации. Понятие неадаптивной активности следует применять как синоним дезадаптивной активности; однако для описания героической, выходящей за пределы обыденности, сверхоптимальной деятельности более адекватными являются термины сверхнормативной активности, а также инновативной, нонконформистской адаптации.

В качестве приоритетных аспектов для эмпирического изучения системы психологической адаптации были выбраны установки, черты личности и защитные механизмы. Психодиагностическая программа исследования включила два стандартизованных многофакторных личностных опросника и авторскую проективную методику незаконченных предложений.

В результате психодиагностического обследования выборки из 393 взрослых жителей Украины различного половозрастного и профессионального состава был выявлен основной спектр установок субъектов транзитивного общества. Преобладающими оказались установки негативного характера; наблюдается повышение шизоидной, психопатической и депрессивной симптоматики; поведение имеет признаки нерациональности, что свидетельствует о напряжении и утомлении системы адаптации.

Снижение моральной нормативности личности является адаптивным механизмом в ситуации законодательной разбалансированности переходного периода.

Психологическое свойство экстернальности играет роль защитного адаптационного механизма; напротив, интернальность становится дезадаптивной в проблемных областях переходной ситуации в обществе, т.к. вызывает взятие отдельной личностью на себя ответственности за проблемы, порождаемые глобальными изменениями.

Обнаружен защитный механизм «ухудшение»: под его действием оценка себя, социального окружения и ситуации оказывается заниженной.

Психологический портрет успешно адаптированных личностей: открытость, эмоциональная устойчивость, социальная смелость, самоконтроль, экстраверсия и интеллектуальность. Лучше адаптированы лица мужского пола и более молодого возраста, имеющие высшее образование и более высокие доходы. Среди социальных страт наиболее адаптированными являются предприниматели. «Совместители» и пенсионеры имеют самые большие затруднения в адаптации.

Выявлен ряд стратегий адаптации и адаптивно-личностных комплексов.

Ключевые слова: психологическая адаптация, адаптационные стратегии, механизмы и комплексы, переходный период в обществе, установки, моральная нормативность, защитные механизмы, интернальность, активность, рефлексия.

SUMMARY

Lutsenko O.L. The strategies and mechanisms of person's psychological adaptation to the conditions of transition in a society. - Manuscript.

The dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of psychological science in speciality 19.00.01 – Psychology and the History of Psychology. - V.N.Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2006.

The dissertation is devoted to analyzing basic strategies and mechanisms of person's psychological adaptation in the transition period for the Ukrainian society.

The results of the psychodiagnostic research of sample from 393 Ukrainians of both genders, different ages and occupations show the basic spectrum of the attitudes actualizing in a transition. The majority of the subjects' attitudes are the negative. The increase of schizoid, psychopathic and depressive symptomatic is observed.

Signs of irrational behavior, which are testified as pressure and exhaustion of adaptation system were found. Decrease person's moral normativity does an adaptive function in a situation of legislative complexity of the transition. It is one of the adaptation mechanisms.

The defense mechanism "deterioration" is found out: a person's self-evaluation, a social environment evaluation and an evaluation of situation are underestimated.

The author proves that internality is not adaptive in problem areas of a transition in a society because it results taking the responsibility of the problems, which were generated by global changes in the society. It is the intrapsychical adaptation mechanism.

The set of the adaptation strategies and personal adaptive complexes have been revealed by the factorial analysis.

Key words: psychological adaptation, adaptable strategies, mechanisms and complexes, transition period in a society, attitudes, moral normativity, defense mechanisms, internality, activity, reflection.